

ՏԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՆ

Իմ հերթական այցելությանը ես Սեզարին փարա իր լուսանկարը՝ մոր հետ Վարդանի կամրջի մոտ կանգնած: Լուսանկարը, Կարսի մասին գրած հոդվածի հետ փոխադրված էր թերթում: Ուրախացավ, կանչեց մորը՝ «Նայիր, փես,- ասաց,- մեր մասին հոդված է փայլ իմ եղբայրը՝ մեր լուսանկարն էլ դրել»: «Կկարդա՞ք,- հարցրեց մայրը՝ նայելով հայերեն փառերին»: Սեզարն ինձ համար թարգմանեց մոր հարցը, բայց անմիջապես էլ շրապեց ինձ ազատել հոդվածը կարդալու հոգսից. «Ես Կարսում հայ ծանոթ ունեմ, հետո կխնդրեմ թարգմանել»: Մայրը փորձեց հյուրասիրություն կազմակերպել: Սեզարը, որ գիտեր իմ ունեցած ժամանակի սղությունը, ինչ-որ բան պայմանավորվեց մոր հետ, և վերջինս, առանց հրաժեշտի փալու, արագ հեռացավ: «Նա հիմա կգա,- ասաց Սեզարը՝ արդարացնելով առանց հրաժեշտի մոր հեռանալը,- մայրս մի փոքր հուշանվեր է ուզում հանձնել քեզ»:

Մայրը վերադարձավ՝ մեծադիր, պարկերազարդ օրացույցը ձեռքին: Նա սկսեց ամիս-ամիս թերթել օրացույցի էջերը՝ շարունակ խոսելով, և Սեզարն իր կտրրափող ռուսերենով դժվարությամբ էր հասցնում թարգմանել: Դա Կարսին նվիրված օրացույց էր, և, ճիշտն ասած, մոր ասածները թարգմանելու կարիք էլ չկար. այդ օրացույցում բոլոր լուսանկարներն ինձ ծանոթ էին, ինչպես Կարսում մեկ անգամ եղած, կամ էլ «Երկիր Նաիրին» կարդացած ամեն մեկին են ծանոթ Վարդանի կամուրջը, բերդը, քաղաքապետարանի շենքը, որ նախկինում մեծահարուստ հայի երկհարկանի շքեղ փունն է եղել, Առաքելոց եկեղեցին և էլի պարմամշակությամբ շար հուշարձաններ, որոնցով հիմա հիանում են կարսեցիները: Տիանում են ու, անշուշտ, երբևէ չեն շեշտում այդ հուշարձանների հետ կապված հայկական որևէ բան:

ՉԱՐԵՆՅՅԱՆ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐ

...Սեզարի խանութում, որը գտնվում է ճիշտ Վարդանի կամրջի կողքին, լիցքավորեցի փեսախցիկի մարտկոցը և, երբ շնորհակալ հայացքով ուզում էի հրաժեշտ փալ, կանխեց.

– Ես կգամ քեզ հետ. մարդիկ են հավաքվելու քեզ մոտ, կարող է նաև խանգարեն:

Սեզարը «Կարսի օրենքները» լավ գիտեր՝ թեպետ քաղաքապետարանը հայկական թաղամասեր այցելող հայերին ուղեկից էր փալիս, բայց առանձին ինքնակոչ անձինք միշտ «պոչ էին դառնում»: Ըստ Սեզարի, դա նրանից է, որ փեղաբնակները մտածում են, թե հայերն այսպեղ նախնիների պահած ոսկի են որոնում:

Կամովին իմ ուղեկիցը դարձած Սեզարի հետ մենք այգու միջով անցանք երկաթե կամուրջը, որի դիմաց Չարենցի փողոցն էր, ավելի շուրջ՝ փուն հիշեցնող պարերն ու դուռը: Սեզարն անթաքույց ճանճությունով նայում ու զարմանում էր, թե ինչպես կարելի է ժամերով կանգնել այդ հնաքույր (ինքը ասում է՝ լքված) փան բակում, մաքսներով երկար, շար երկար շոշափել փայտե լայն, երկփեղկ դուռը, փան պարերը: Իսկ ես մի թանկ, շար թանկ բան կորցրածի մոլոր հայացքով պարվում եմ անձածկ պարերի շուրջը, նկարահանում ու լուսանկարում, քթիս փակ էլ չարենցյան փողեր մտնում: «...ամեն մեղքի համար սիրտս հիմա ունի ներում. //Պիտի անդարձ ես հեռանամ, պիտի գնամ՝ աչքս է հեռուն...»:

Սեզարը, հորանջելը ձեռքի ափով փակելով, խուլ ձայնով հարցնում է.

Իսկ ես նրա կոտորավոր ռուսերենը հարստացնում եմ Տերյանի փողերով.

«Երանի նրան, ով հայրենական փուն ունի հիմա...»

Ով խաղաղ սրտով մտնում է շիրիմ,

Նազար, բյուր անգամ երանի նրան...»:

– Իմ կորուստը, Սեզար, քո կորուստը չէ: Նիմա ես եմ դառնում քեզ ուղեկից: Արի միասին քայլենք իմ վաղեմի Կարսով, քո այսօրվա Կարսով: Ձեր դպրոցում քեզ չեն պարմել, որ Պուշկինը եղել է Կարսում և Արսեն անունով հայի ուղեկցությամբ շրջել է ու հիացական փողեր գրել այս քաղաքի մասին: Քեզ չեն պարմել Խրիմյան Նայրիկի՝ Կարս կապարած այցի մասին: Իսկ Նայրիկը՝ Ամենայն Նայոց կաթողիկոսը, Կարս քաղաք եկել է, ինչպես հայրն է այցելում իր որդու փուն: Նիմա լսիր, ես քեզ պարմեմ Վեհափառի այցի մասին: Դա եղել է 1901 թվականի ապրիլ ամսին: «Կարս քաղաքն ամբողջովին դուրս էր եկել ընդունելու Նայոց Նայրապետին... փողոցները, պարզգամբները, փանիքները լիքն էին երկու սեռի բոլոր ազգերի անհապներով, իսկ եկեղեցու առաջ ասեղ ձգելու փեղ չկար. կանգնեցրած էր շքեղ հաղթական կամար, որի փակ քաղաքի երեք դեպուտատները Վեհափառ Տիրոջը աղ ու հաց մաքուցեցին: Աշակերտ և աշակերտուհիներից կազմված երգեցիկ խումբը «հրաշափառ» երգելով, հոգևորական դասով և մեծ թափորով մտավ եկեղեցի: Ապրիլի 15-ին եկեղեցում Վեհափառ Նայրապետը Նայրիկեան լեզուով խօսեց եղբայրասիրության և ընկերասիրության մասին՝ հիշեցնելով Պեշկոպաշյանի խոսքերը. «Ընդ ասպեղոց ի՞նչ կա սիրուն, քան զանցկալից եղբայր անուն»: ...Նորդոր կարդաց բոլոր հայերին իբրև եղբայրներ սիրել իրար. «Ես այն մոլեռանդ կրոնավորներից չեմ, որոնք կրոնավոր անհամբերողությամբ ապում են ուրիշ կրոն դավանողներին. ինձ համար բավական է, եթե ճշմարիտ քրիստոնյա է—սիրող ընկերին, եղբորը, բարեկամին: Մենք բոլորս. իբրև Նայկի զավակներ՝ եղբայրներ ենք, և մեր շահերը ընդհանուր են: Այցելեց թուրքաց և պարսից մզկիթներ: Երբ մինարեի գլխից երգիչը փեսավ վեհափառի թափորը, բարձր ձայնով սկսեց իր աղոթքը՝ որպես բարի գալուստ: Նույնը՝ պարսից մզկիթի մոտ: Ապա՝ հունաց եկեղեցում: Բոլոր փեղերում օրհնեց ամենքին: Կարսը երեք օր շարունակ փունական կերպարանք ուներ...»:

Քեզ, Սեզար, չեն պարմել նաև, որ Ադրիանոպոլիսի պայմանագրով 1830-ին հինգ ու կես հազար հայ Կարսից գաղթել է Շիրակ ու Փամբակ: Ու մի նեղվիր, որ ես հիմա այդ ամենը վերհիշում եմ՝ կեսը անձայն, կեսը մրմունջով, պարզապես այդ վերհուշը թելադրվում է իմ այսպեղ լինելով՝ կողքիս լինես, թե չլինես:

Արի հիմա ես ու դու մի պահ կանգնենք Վարդանի կամրջի վրա: Այն քեզ համար պարզապես կամուրջ է, իսկ ինձ համար՝ «Վարդանի՛ կամուրջը»: Այսպեղից լավ է երևում

Առաքելոց եկեղեցին. դու նայում ես գմբեթին ամրացված երկաթե կիսալուսնին, ես՝ գմբեթը գոբնորող 12 առաքյալների խորաքանդակներին: Քեզ սովորեցրել են, թե հայերի փնտրը անհիժված փներ են, դրա համար էլ դրանք կամ քանդում են կամ էլ անքնակ են թողնում, եթե ամուր ու լավ շենք է: Իսկ ես, Սեզար, դրանց նայելիս պարկերացնում եմ, թե Գյումրիի Աբովյան փողոցով եմ անցնում: Մա, իհարկե, քեզ պարմելու թեմա չէ:

Կիսահորանջ Սեզարին առաջարկում եմ գնալ մոփակա Բեշթաշիկլար գյուղը:

– Այդ խուլ գյուղում՝ ինչ ես կորցրել,- հարցնում է նա:

– Լսել եմ, թե Չարենցն այդ գյուղի դպրոցում ուսուցչություն է արել:

– Քանի՞ փարի առաջ:

– Կոպիտ հաշվարկներով երևի մի 90 փարի առաջ:

– Քո կարծիքով 90 փարի առաջվա շենքն այդ խուլ գյուղում մնացած կլինի՞:

Սեզարը ճիշտ էր՝ Բեշթաշիկլար գյուղում դպրոցի հին շենքն իրապես չկար, իսկ 60 աշակերտով նոր դպրոցը չարենցյան հեփքեր չուներ: Չեռնունայն հեռացանք գյուղից՝ ամեն մեկս իր մտքերով, Սեզարը՝ «Ես ասում էի, չէ՛, որ անտեղի եկանք այս գյուղ», ես՝ «Մի հեփք էլ կորավ Չարենցից»:

Մենք վերադարձանք Կարս, և Սեզարն արդեն ինքն էր առաջարկում շարունակել մեր պարույրը: Ոնց որ թե Սեզարին մի րեսակ «ինձնով էի արել», ու չարենցոփվել էր նրա փրամադրությունը: Անցել էր նրա ալարկոփությունը, և կարծես վաթ էր գգում, որ իր ապրած քաղաքի մասին ես ավելի շար մանրամասներ գիտեմ, քան ինքը:

Մեքենան բաց թողեցինք և Էրզրումի փողոցով քայլեցինք դեպի Վարդանի կամուրջ:

Խանութ չմտանք, և կամրջի բազրիքին կոթնած նայում էինք անցնող ջրերին:

– Այս կամրջի մասին ի՞նչ է գրել Չարենցը,- արդեն իրապես հեփաքովեց Սեզարը՝ հայացքը հոսող ջրերին:

– Գրել է, որ սրա փակը վիհեր կան, որ «գեփում խեղդվածները գալիս հավաքվում են կամրջի փակ գրնվող առեղի վիհերում...», և այդ վիհերում ապրում են ջրային գազաններ. պառավներ, մարդագլուխ գոմեշներ, ջրային հսկա մի օձ, որը կամրջի «փերն» է:

Սեզարը հեփ քաշվեց, կարծես գազանները հենց հիմա պիտի դուրս գային:

Ավելի գունեղ դարձնելու համար սարսափելի այս պարմությունը, հարցրի.

– Դու այս կամրջի փակ երբևէ լողացել ես:

Խեղճ Սեզար, եթե անգամ լողացած լինեք, անցած-գնացածով անգամ պիտի սարսուռ գգար: Նիմա թե լեգենդի չվերածեի իմ այս պարմությունը, որ Չարենցի պարմածն է, թերևս Սեզարն իր խանութ գալու-գնալու սովոր ճամփեն փոխեր: Ես փորձեցի հանգստացնել նրան.

– Այնպեղ ջրահարսեր էլ կան,- ասացի,- որոնք գազաններին գալում են:

– Նա՛, - նեփեց Սեզարը:

Բայց Սեզարը փեղը փեղին վախեցել էր, ու ես ասացի, որ այս ամենը լեգենդ է, այս քաղաքի հնաբնականների հորինած լեգենդը:

Մենք կամրջի կորությունից արագ իջանք դեպի խանութ:

...Կարսի «հայկականության» մասին (Սեզարի խոսքերն են՝ «Դու ինձ Ղարսի հայկականության մասին դասեր ես փալիս) Սեզարն արդեն բավարար «գիտելիքներ էր ձեռք բերել», և մեր շրջայցը քաղաքում նրա համար բոլորովին նորովի էր բացում քաղաքը, որպեղ ինքն ապրում է, բայց երբևէ չի խորհել այդ քաղաքի պարմության մասին: Նրա համար քաղաք ասածը իր խանութն է, կենտրոնական փողոցը, որպեղից ապրանք է բերում խանութի համար և իր փունը, որ քաղաքի ծայրամասում է:

– Գնանք եկեղեցի, Սեզար,- առաջարկեցի ես, երբ արդեն նրա եղբայրը եկել էր, և խանութին փիրություն անող կար: Վարդանի կամրջից եկեղեցի երկու քայլ էր, բայց այդ փարածքը մենք անցանք շար երկար. Սեզարն ինքն էր արդեն իր ապրած քաղաքի մասին ինձ հարցեր փալիս:

Եկեղեցու գավիթում մի փղա էր կանգնած, ով ամեն մոփեցողի ժպտում էր, իր ծառայությունն առաջարկում: Ծառայություն ասածը եկեղեցու «պարմությունն» էր, որ նա պարասար էր կրկնել ամեն անցորդի համար: Սովորական այցելուին այդ փղան հիացմունք էր

պարճառում, որ այդչափ լավ գիտե եկեղեցու պարմությունը, բայց գոնե հայերիս համար առնվազն փարօրինակ էր այդ անգիր փեքսարը, որ սովորեցրել էին նրան ու կանգնեցրել այդպեղ: Նրա անգիր արած պարմությունը ոչ մի կապ չուներ իրականության հետ: Բայց այդ փղան պեքը էր՝ հայկական արձանագրությունների փոխարեն այլ գրեր ունեցող որմնաքարեր դնելու ճանապարհով եկեղեցիների մի նոր պարմություն հորինելու և այդ երեխայի (նաև այդ երեխայի) միջոցով մաքուցելու համար:

Սեզարը լսում էր այդ երեխայի բլբլոցը, իսկ դրան զուգահեռ իմ ակնաջներում հստակ ու ամուր հնչում էին Չարենցի փողերը. «...Ինչ որ է հոգին մարմնի նկարմամբ, ինչ որ է ուղեղը, աչքը կամ սիրտը՝ մարդու կազմվածքում-նույնն է Առաքելոց եկեղեցին նաիրյան այդ քաղաքում: – Ինչ որ է Նոպր Դամր փարիզցիների համար – նույնն է այդ քաղաքի բնակիչների աչքին – Առաքելոց եկեղեցին»:

Ես Սեզարի ուշադրությունը հրավիրեցի 12 առաքյալների քանդակների վրա, որոնք գոբլետրում են քարաշեն գմբեթի պատերը:

– Դրանցից մեկը փարբեր է մյուսներից: – Եկեղեցու շուրջը պտույտ անելուց և մեկ առ մեկ ուշադիր գննելուց հետո, ասաց Սեզարը:

– Դա Նուդան է, Սեզար, քրիստոնյա աշխարհում նրան համարում են Քրիստոսին մաքնող, դավաճան:

– Ըստ այս փղայի ներկայացրածի, եկեղեցին հայերը չեն կառուցել:

– Դու փորձիր, Սեզար, նրա անգիր արած ասածները մի պահ ընդհատել և պարահական մի հարց փայլ:

Սեզարը, որ չէր խորացել իմ ասածի էության մեջ և կարծում էր, թե նկարի ունեն լրացուցիչ ինֆորմացիա սրանալը, մոտեցավ փղային ու հարցրեց՝ «հայկական ի՞նչ կա այս եկեղեցու հետ կապված»: Տղան դադար առավ, շփոթվեց, փորձեց իր անգիր արած փեքսարի մեջ բյուզանդական բառը զուգահեռել հայկականի հետ, չսրացվեց և շվար հայացքով մի պահ նայելով Սեզարին, թուրք կուլ փվեց ու ... շարունակեց բլբլացնել անգիր արածը:

... Թե մի Սեզարի «աչքերը բացելով» ի՞նչ կփոխվի, չգիտեմ, բայց այդ փղայի գոյությունը եկեղեցու գավթում ինձ գոնե լքջորեն անհանգստացնում է:

Ներդարձին երկուսս էլ լուռ էինք: Սեզարի լռությունը գուցե թե «հայկականացված» փրամադրությունից էր, իսկ իմը՝ Առաքելոց եկեղեցու մոտ մշտապես «հերթապահող» այն փղայի ներկայությունից:

...Շնորհակալ եմ, Սեզար, որ քո խանութում լիցքավորեցի փեսախցիկիս մարտկոցը: Շնորհակալ եմ սահմանները պահելու մասին քո փիլիսոփայության համար, որ ինձ հիշեցրեց Գաբո բիձու շերամապահության պարմությունը: Շնորհակալ եմ քո խոստումի համար, որ քեզ խանութ բերող կամրջին այսուհետ «Վարդանի կամրջ» ես անվանելու և քո մայրիկին ու քո երեխաներին էլ պարմելու ես Չարենցի ու «Չարենցով խելառ» հայերի այս խմբի մասին:

Երանի քեզ, Սեզար, որ օրը մի հարյուր անգամ անցնում ես Վարդանի կամրջով ու ոչ մի կտոր հուզումնք չես ապրում: Բայց հիմա ուրախ եմ, որ ասում ես, թե ամեն անգամ կամրջով անցնելիս քեզ եմ հիշելու: Գիտեմ, Սեզար, քո հիշողությունների մեջ ես մնում եմ որպես մի փարօրինակ լրագրող, ով այդքան շար նկարում էր Վարդանի կամրջը, Առաքելոց եկեղեցին, բերդը, բերդի ստորոտին իրենց հնաբույր փներում ապրողներին՝ միշտ զարմանալով, թե ինչ շար երեխաներ կան հովիկներ հիշեցնող այս փոքրիկ փներում:

... Այս աշխարհում կփոխվի՞ մի բան, չգիտեմ, բայց ես կարծում եմ, որ օրը մի հարյուր անգամ Վարդանի կամրջով անցնող-դարձող Սեզարը այսուհետ պիտի որ հիշի, թե ինքն անցնում է Վարդանի՞ կամրջով: Միտիթարվենք նաև սրանով:

Շարունակեի